

Халилова С.С.

УДК:070:328(=51219)''19''

А. ЛЯТИФ-ЗАДЕНИНЪ СОНЪ БАХАРИ

ПОСЛЕДНИЕ ДНИ ЖИЗНИ А. ЛЯТИФ-ЗАДЕ

Аннотация. В статье рассматриваются новые данные о жизненном и творческом пути известного крымскотатарского поэта А. Лятиф-заде. Анализируются трагические события, которые привели к казни поэта в Симферополе в период массовых репрессий 1937-38 годов.

Анотація. У статті розглядаються нові дані про життєвий і творчий шлях відомого кримськотатарського поета А. Лятиф-заде. Аналізуються трагічні події, які призвели до страти поета в Симферополі в період масових репресій 1937-38 років.

Summary. New facts about the famous Crimean-Tatar poet A. Lyatif-zade's life and creation are looked in the article. Tragic events led to the poet's execution in Simpheropol in the period of mass repressions are analysed.

Сонъ айлар ичинде мейдангъа чыкъкъан базы материаллар А. Лятиф-заденинъ аяты ве фаалиети иле багълы тедкъикъат ве араштырмалар ичюн янъы имкъанлар яратмакъталар. Яни шаирнинъ хапстан бир къач вакъыт эввельки аятыны, чалышмасыны ве бир чокъ талебе ве оджаларнынъ ифтихарыны къазанмасы ве шеревине къучакъ толусы чичеклер ягъдырылмасыны коремиз. Бу ал ве левхагъа даа да объектив козьнен бакъып къыймет кесемиз ичюн, там о вакъыттаки комсомол ве НКВДнинъ айын-оюнларына да дикъкъат этмелимиз. 1934 сенеси Ленинградда Санат Академиясындаки окъувыны битирип Къырымгъа къайткъан шаир, Акъмесджиттеки Фрунзе адына пединститутнынъ къырымтатар тили ве эдебияты факультетине ишке кире. Таммам шу арада факультетте чалышкъан эски оджаларымыздан ич бириси къалмагъандыр. Советлер режими пединститутны энъ кучлю оджаларымыздан артыкъ «темизлеген» эди. А.С. Айвазов, О. Акъчокъракълы, И. Леманов ве дигерлери энди къаранлыкъларгъа денип хаят-мемат алыны башындан кечирмекте эдилер.

Абдулла Лятиф-заде ишке кирген сонъ, факультетте кечильген дерс ве лекциялар кучюни юксек seviеге котермек ичюн огърашты. Табий истидаты ве кендисининъ усанмаз чалышма ве чабаларынен студент ве оджаларнынъ ифтихарыны къазана бильди.

Юкъарыда аныъланган весикъа тамам бу алны ачыкъ ве айдын косътермекте. Абдулла Лятиф-заденинъ о замандаки студентлеринден бири олгъан Умер Юнусов 1970-джи сенелерининъ сонъунда догъмушы ве досту олгъан Номан Шейх-заденинъ огълу Халюк агъа Шейх-задеге язгъан мектюбинде бойле хатырлай:

«Абдулла Лятиф-заде Ленинградда Академияны битирип кельгенде, (биз) – бир чокъ рус, татар ве башкъа миллетлерге (менсюп) оджалар – 1936 сенеси Акъмесджитте Фрунзе адына педагоглар институтынынъ татар тили факультетинде гъыябий окъуй эдик. О вакъытта гъарп эдебиятындан институтта лекция окъумагъа лектор тапылмагъанындан, шу лекцияларны махсус Москвадан кельген лектор окъур эди. Лятиф-заде Академиядан кельген сонъ, гъарп ве рус эдебиятындан лекцияларны о окъуды. Бир кунъ биз заочниклерге лектор А. Лятиф-заде ве пом. декана Тайип Халилович имзаларынен Гогольнинъ «Олю джанлар» деген эсеринден контроль иш кельди. Мен контроль ишлерни Челебиев Умернен берабер япа эдим. Бунынъ ичюн де Челебиев бир кере, мен татар эдебиятынен (багълы) контроль иштен «отлично» отметка алып да онынъ «хорошо» алмасына разы олмай Акъмесджитте бир «тарарам» чыкъаргъаныны хатырлап, бабангъыз мангъа язгъан мектюбинде (сизлер о вакъытта Къарасувда яшамай эдингиз): «Къардашым Умер, мен «Олю джанлар»дан контроль иш ичюн «задание» алдым. Сизлерге де шу «задание» олса, контроль ишни Сеит Умернен япа. Озюнъ бильгенинъ киби яп! Аньладынъмы!» деп язгъан эди. Айлар кечти... Контроль ишлерни япып кондердик. Мен бабангъызнынъ айткъаныны туттум. Контроль ишни Сеит Умерле бирликте яппамакъны анылаткъанындан, мен бир себеплер тапып онынъле яппадым.

Айлар кечти... Биз заочниклерни сессиягъа чагъырдылар. Косътерильген вакъытта Симферопольде эдик. Бабангъыз да кельген. Челебиев, мен, Джемалетдинов ве бабангъызле бирликте институткъа (Алуштагъа кеткен ёлнынъ айланмасында сагъ эльдеки Къырымнынъ русларнынъ элине кечмесининъ 100-йыллыгы шеревине мельун Екатеринанынъ эйкели тикильген Салгъыр боюндаки бульваргъа къаршы олгъан педагоглар институтынынъ) гъыябий секторы одасына киргенде, бизлерни, балалыкътан менимле та 1914 сенеси Акъчора медресесинден танышым олгъан Сеит Тайип достум къабул этти. Еринден турып, кулюм-кулюм этерек, бизлерге самимиетле хош кельди айтып, эллеримизни тутьп ал-хатыр сорады. Отурмагъа ер косътерди ве сонъра анангъыз ве сизлерни сагълыкъларынъызны бабангъыздан сорады. Йине де кулюм-кулюм этип ерине кечип отурды. Бир журналны ачып бизлерни сессиягъа кельген заочниклер джедвелине (къайд этти). Тайип Халилов эр заман кулюмсиреп лаф этер эди. Онынъ табияты ойле эди. Сонъ бизлерге бакъып: «Не де гузель, «Битакская»да тамам беш адамлыкъ бир одамыз бар. Сизлер ичюн пек келишликли. Сиз де беш адамсынъыз. Ордер язайым, барынъыз, корюнъиз. Бегенсенъиз, онда ерлешинъиз. Барып корьсенъиз, сизлер де бегенмек керексиз» деди. Бизлер эпимиз кетмек ичюн аякъкъа тургъанда, канцеляриягъа узун бойлу, эсмеридже, яхшы кийинген дюльбер, баягъы яшларында бир адам кирип къалды. Киргени киби, бир кереден бабангъызны: «О, Шейх-заде аркъадаш хош кельдинъиз, я Юнусов къайда?» деди. (Сонъ мени корип) мангъа догъру келип, «Юнусов» деп элини узатты. Недендир бильмем: «Сизин контроль ишинъизнен ве муваффакиетинъизнен хайырлайым, чокъ гузель иш» деди де, самимиетле элими сыкъты. Сонъ оодаки къалгъан аркъадашларнен де корюшкен сонъ: «Яхшы, чокъ яхшы, сессиягъа кельгендирсиз, эльбет» деди. «Корюширмиз» деп Тайипнинъ столу янындаки бир стулгъа отурды. Бизлер ишимизге кеттик.

Заочниклер ичюн кираланган «Битакская»даки одалардан энъ яхшысы, бутюн левазыматы иле, ичинде 5 кроват, трюймо, рукомойниклер иле донатылган бу оданы пек бегендик. Ве онда пек раат бир айны кечирдик. Сонъундан анъладыкъ ки, бу гузель оданы Тайип Халилович махсус бизим ичюн азырлаткъан экен. Танышлыкъ, достлукъ, тувганлыкъ, миллий дуйгъу – эр ерде ве эр вакъыт озюни косътере экен де! Миллий дуйгъу бу – рушветни, вергини, алымны да бастыра. Ерине ве адамына коре, эписинден усьтюн тура. Бойле ишлерге джан агъыртмакъ файда бермей. Бельки, ола билир бир заман келир:

Миллетим нев-и бешердир

Ватаным руй-и земин!

деген шаирнинъ айткъаны догъру чыкъар! Лякин шимди ёкъ!

Биз А. Ляtif-задени, даа догърусы, Абдулла акъай да бизни, бабанъызны ве мени, яхшы таный эди. Бизлер «Ильк адым» (1928) адлы элифбени тертип этип, конкурстан кечип басылмасы къарары чыкъарылганда, «Крым Наркомпрос»та анълашманы Акъмесджигте Ляtif-заде Абдулла агъанен япкъан эдик... «Ильк адым» биринджи кере латин арифлеринен басылган элифба эди. Бу элифба къач керелер басылды ве учъ йылдан зияде бу элифба татар мектеплеринде озюне ер тапты. Бунынъле берабер «Элифбаны окъув методикасы», I, II, III сыныфлар ичюн окъув китаплары, V сыныф ичюн «Окъув китабы». Булардан башкъа, «ликбез»лер ичюн «Элифба», сонъ аз окъур-язарлар ичюн «Окъув китабы»на методик косътеришлер бизим имзаларымызнен таб олунып «ликбез»лерде къулланылган эдилер.

Иште, бутюн шу китапларны Н.Т.А. (Янъы Тюрк Элифбеси Комитети) тешкерир, «договор» япар эди. Ондан себеп бизим Ляtif-заденин корюшювимиз эввельден де чокъ олур ве танышлыкъымыз самимий эди.

Бу араларда чокъ сёзлер вардыр ки, оларны сагъ олып бельки бир стол башында корюшмек насип олур исе, о замангъа къалдырып турайыкъ.

Лаф Ляtif-заде акъкъында кеткенде, шуларны да хатырлайыкъ. Ляtif-заде институтта гъарп эдебиятындан лекциялар окъуй эди. Онынъ лекциялары оджаларны пек меракъландыра эди. Тюз эндалмы, олдукъча шык кийинген, незакетли татар йигити институтнынъ лекция залында кафедрагъа чыкъкъанда, бутюн динълейиджи оджаларнынъ диккъаты онъа чеврилир, илле оннынъ зейтюн киби къара козьлери эр кеснинъ диккъатыны озюне джелп этер. Илле о, Шекспирнинъ, Дантенинъ, Ги де Мопассаннинъ, Мольернинъ ве бир чокъ гъарп язджыларынынъ эсерлеринден лекциялар окъугъанда, эр кес, эр заочник оны джан къулагъы иле динълер. Юксек билъгили рус оджалары биле, «Молодчик татарин!» деп оны такъдир этер эдилер.

Сессия биткен сонъ, институтнынъ 2-нджи къаттаки буюк залында сагълыкълашув акъшамы олган эди. Бу топлашувда бутюн заочниклер, 500 къадар, бутюн лекторлар да, профессорлар, доцентлер, администрация олып, оларнынъ арасында Ляtif акъайнынъ огълу Абдулла агъа да бар эди. Топлашувны пединститутнынъ заочный секторынынъ пом. деканы – Бешкъурткъа коюннинъ джемаатларындан Сеит Халиль акъайнынъ огълу, къулагъы чынъласын, Сеит Тайип ачкъан ве Яя Байрашевский сёз айткъан эди.

Сыранен отурган лекторларгъа заочниклерден чокъ тешекюр айткъанлар, букетлер такъдим эткенлер де бар эдилер. О заман Абдулла агъанынъ адына чокъ гузель сёзлер айтылды. Онынъ столунынъ усьтюндеки букетлер, столгъа коре, бир черен къадар олган эдилер. Недендир билъмем, рус оджапчелерининъ пек чокълары озъ адларындан, озъ эллери иле Ляtif-заденинъ столуна чичек букетлери ягъдыра эдилер. Бойле бир сайгъыгъа рус тили ве эдебиятыннынъ мутехассысы, специалист, профессор Жирицкий де козь къыйыгъындан бакъа, бу ишке хэйран олгандай, эджанлангандай сезиле эди.

(Ама) Абдулла агъаны бутюн бу сайгъылар джоштурмай... О, башыны ашагъы алган, махзун адамдай отура эди. Бу арада татар оджалары адындан бабанъызгъа да (яни Номан Шейх-задеге) Абдулла агъа бир букет такъдим этмек сырасы кельди. Онъа бираз башыны котерип букетни элине алды ве бизим оджаларгъа бакъаракъ, яваштан бир-эки кере тешекюр манасында башыны саллады...

Топлашувны къапалы илян этилер. Лекторлар эпси озьлерине такъдим этильген букетлери къучакъларына, эллерине алып чыкъкъанда, Абдулла агъа тек бир букетни (бабанъыз берген букетни) элине алып чыкъты. Къалган букетлер стол усьтюнде обаланып къалдылар. Биз де Абдулла агъанынъ артындан чыкътыкъ. «Парадный» къапунынъ янында оны бир къадын къаршылады. Эджаннен оны къаршылагъан къадыннен бирликте аджеле-аджеле кеттилер. Ондан сонъ бизлер о сайгъылы адамны бир даа коръмедик»...¹

Бу левха гъыябий окъугъан студентлернинъ козьлери огюнде кечти. Меракълысы шу ки, бу левхада «Абдулла агъаны бутюн бу сайгъылар джоштурмай... О, башыны ашагъы алган, махзун адамдай отура эди» дениле. Бу махзунлыкъ ве сёнюклик неден олгъаныны огренмек ичюн о вакъыттаки матбуатта корюнген башкъа бир левхагъа мураджаат этмелимиз. Шу араларда кунъдюз болугинде окъугъан базы «козюачыкъ» активист комсомоллар кениш суретте чешит «собрание»лер кечире эдилер. Бу «собрание»лерде котерильген меселелер ве чыкъарылган нетиджелер кимлернинъ вазифелери, кимлернинъ косътеришлери иле япылмакъта эдилер?!... Ачыкъ корюнгени киби, бу «собрание»лерде бам-башкъа шейлер чезилъмекте... Ве аслында коммунист режими интеллигенциямызны, даа кенишче алсакъ – халкъымызны, насыл бир усулларнен учурымын уджуна кетиргенлерине айрыджа диккъат этмелимиз. «Козюачыкъ» комсомол активистлери адындан насылдыр О. Бекиров адлы студент чыкъышта булунып бойле дей:

«Бу факультетте (пединститутнынъ къырымтатар тили ве эдебияты факультетинде – С.Х.) бундан бир къач йыл эввель оджалыкъ этип кельген О. Акъчокъракъллы, А.С. Айвазов, И. Леманов ве Б. Чобан-заде киби миллетчилер сипирилип атылган олсалар да, миллетчилик рухуны студентлер арасында джайратмакъ ичюн ымтылганларгъа кене де раст келине. Бу адамлар ымпыс-тымпыс студентлер арасына

сокзулып, оларга ярдым эткен олып, студентлерни озь тесирлери алтына чекелер. Бунъа ачыкъ мисаль оларакъ Абдулла Лятиф-задени косьтермек мумкюн. Лятиф-заде ким? Лятиф-заде къутурган миллетчи. Къурултайнынъ актив азасы эди. Кечкен сене институткъа оджалыкъкъа алынган вакъытта, озюнинъ миллетчи ёлундан тамамынен чыкъкъаныны, о ёлны тамамынен янълыш таныгъаныны ве шимдиден сонъ, совет ёлунда къызыл оджа оларакъ чалышаджагъыны айтып, оджалыкъкъа кирген эди. Лякин онынъ бу берген сёзлери бош сёзлер олып чыкътылар. Лятиф-заде дерс берген вакъытта, араб, фарс, тюрк терминлерини студентлерге ютурмагъа тырышты, дерсини ич де анълатып бермеди, чокъусы сынфий курешнен багъламагъа тырышкъан киби олып, янълыш тарифлер берди, сынфий курешнинъ усьтюни ортмеге чалышты. Институт янында яш язиджылар азырламакъ макъсадынен мейданга кетирилген тегерекке кафедранынъ разылыгъы олмадан, озь башына ёлбашчылыкъ этмек вазифесини Лятиф-заде озь усьтюне алмагъа ымтыла. Чокъ кечмеден IV курс студентлеринден Бекиров В., Усеинов ве Эмиров аркъадашларны озь тесири алтына ала, оларны эвине чагъыра ве оларнынъ шиирлерини тюзеткен ола. Бу студентлер озь чыкъышларында меселенинъ усьтюни кереги киби ахмадылар. Студентлерден Зекерьяев, Аблякимов ве башкъалары Лятиф-заденинъ уста бир айнеджиликнен иш корьгенини айталар. Месея, о, студентлерден Аджымамбетов аркъадашкъа: «Сен дерслеринден «отлично» кетесинъ, мында аслы не ишинъ бар, рус факультетине кир де анда окъуса!» дей. Анда кирсе, озю де ярдым этеджегини айта. Аджымамбетов онынъ бу айткъанларына севине, оны макътай. Лятиф-заде дерске ильк кирген куню студентлерге: «Сен кимсинъ, адынъ не, фамилиянъ, коюнъ? Бильгинъ насыл, къайда окъудынъ, эдебиятка мунасебетинъ насыл, газета ве журналларга макъале язасынъмы? Хаберджисинъми?» киби суаллер берип, студентлернен таныш ола. Дерслерден сорагъан вакъытта, ич кимсеге «осал» ишарети къоймай. Иште бунынъ киби, озюнинъ миллий дуйгъуларыны яшатмакъ истеген миллетчи Лятиф-заде, партия ве комсомол тешкиятларынынъ козъачыкълыгъы саесинде усьтю ачылып, пединституттан къувулды»...²

Комсомол коллективининъ бу «собрание»синде, эбет, А. Лятиф-заденинъ озю булунмагъан эди. Ама ондаки лакъырдылар, ошеклер ялынъыз агъыз-агъыздан юрьмейип, матбаа саифелерине де чыкъарылдылар. Коммунист режимининъ хунриз, къанлы панджалары, шу джумледе къырымтатарларнынъ энъ белли эрбапларынынъ богъазларына япышып олюм джезасына сюйрекледилер. Бунъа насыл къаршылыкъ япылмасы, азиз джанлар насыл сакъланылмасыны кимсе бильмей...

Чокъ шейлернинъ огюни корьген шаир 1926 сенеси язган бир пачасында бойле дей:

Бир тюш киби кечсе биле омрюм, неден?

Багълы козюм кендими мен кунъ корьмеден

Шу хаятын паслы, кувлю зындырына

Аякъларым бугъавлана, пек ындынама.

Чалышаман... чапалайман... ёкъ къуртулыш...³

1937 сенеси апрельнинъ 28-де Абдулла Лятиф-заде НКВД тарафындан хапс этиле. Оны миллетчиликте, пантюркистликте, Къырымда советлерге къаршы чалышкъан шпион- террорист ве контрреволюционер тешкилятыннынъ азасы сыфатында къабаатлап, 1938 сенеси апрельнинъ 17-де къуршунлайлар...

СССР Алий Махкемесининъ Харбий Коллегиясы тарафындан 1957 сенеси августнынъ 15-де 08889 номералы махкеме иши узериндеки къабааты лягъв этилип реабилитация олуна.

* * * * *

Бир кунъ сазым къолдан тюшер меним де,

Шу омюрнинъ кузьгюси – козь юмулыр.

Топракъ киер, я тоз олур теним де

Бир къарынджа, бир боджекнинъ тенидай.

Бир кунъ келир, шу алемден джоюлыр...

Лякин шайд олсун бунъа кунеш, ай:

Кольгеми ич бу ерлерден сильмем мен,

Ольмек ичюн догъмадым мен... Ольмем мен!⁴

Шаиримизнинъ бу сёзлери халкъымыз азиз ватанымыз Къырымда эбедий яшайджагъыны косьтермектедилер.

ЭДЕБИЯТ:

1. Ишбу мектюпни бизге файдаланмакъ ичюн берген Халюкъ агъа Шейх-задеге самимийликте тешекюрлеримни бильдирем – С.Х.
2. Бекиров О. «Миллетчилик тамырларыны амансыз суретте сёкип атмакъ керек» // Янъы дюнья. – 1936. – октябрь 5.
3. А. Лятиф-заденинъ «Хаят ве дуйгъу» шииринден // Илери. – 1926. – № 5. – С. 45.
4. А. Лятиф-заденинъ «Шаирнинъ руху» (1927) шииринден // Б. Чобан-заде, А. Лятиф-заде. Шиирлер. Ташкент : Гь.Гъалам адына эдебият ве санат нешрияты. – 1971. – 80 с. – С. 53 – 54.